

Orbán János

Portrék a könyvek között

Marosvásárhelyen 1802-ben nyílt meg Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár 1799–1802 között épített nyilvános könyvtára, a Teleki Téka. A könyvek becse hosszú ideig tompította az intézmény további gyűjteményei iránti érdeklődést, pedig a terem hangulatát ma is a könyvekkel együtt határozzák meg a polcokon álló szobrok, a mellvédeken függő portrék és a galériákon rejlő ásványok.¹ Mindehhez hajdan numizmatikai és fegyvergyűjtemény társult. Az alábbi rövidített tanulmány a portrégaléria történetéről és jelentőségéről kíván szólni.

A gyűjtemény összetétele Teleki Sámuel korában

A portrégyűjtemény kezdettől fogva a berendezés szerves részét képezte, egységes jellege azonban a kései utókor tudatában elhalványult, a festmények java része elkallódott – ez a körülmény eredeti összetételének rekonstruálását teszi a kutatás első feladatává. Erre nézve Kelemen Márton könyvtáros 1826. október 15-én keltezett leírása a legmegbízhatóbb forrás. Négy évvel az alapító halála után készült, a kancellár életében kialakult portrégyűjtemény végleges összetételét mutatja tehát be, szerzője pedig a helyszín legjobb ismerője volt. Minden bizonynyal az *Erdélyi levelek* szövegét nagy igyekezettel csiszolgotat Kazinczy Ferenc kérésére készült: levelezésének bizonyos utalásai mellett ezt támasztja alá az, hogy a kézirat a költő hagyatékából került elő.² Clauser Mihály jó érzékkel ismerte fel Kelemen munkájának kiváló forrásértékét, és tette közzé 1940-ben.³

Kelemen Márton leírása a tágas könyvtárcsarnok szűk előterében, „pitvarában” található nyolc portréval indul: itt a fehér zászlót tartó Attila király után Wesselényi Ferenc magyarországi palatinus, Teleki László, Apafi Mihály fejedelem, Lázár János, báró hadadi Wesselényi Ferenc és felesége, Rhédey Zsuzsanna, valamint Wesselényi Kata arcmása sorakozott a falon.⁴ Az impozáns, háromhajós könyvtárcsarnok középtengelyében, a galéria északi mellvédjén a kancellár egész alakos portréja függött, a bejárat fölötti déli mellvédről Teleki Mihály nézett farkasszemet a könyvtáralapító unokával. A középhajó nyugati oldalán a pillérekre (tehát ekkor még nem

¹ A szobrokról: KIMPIÁN Annamária: *A Teleki Tékát díszítő szobrok*. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Szerk. DEÉ NAGY Anikó–SEBESTYÉN SPIELMANN Mihály–VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely, Mentor, 302–313. Az ásványokról: DEÉ NAGY Anikó: *Ásványok a könyvek között*. Teleki Domokos és Teleki Sámuel ásványgyűjteménye a Teleki Tékában. In: *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Tanulmányok, előadások, cikkek*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007. 34–53.

² CLAUSER Mihály: Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékáról. In: TELEKI Domokos–CLAUSER Mihály–VARJAS Béla: *Gróf Teleki Sámuel-émlékünnep*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940, 10.

³ Uo., 9–14.

⁴ Wesselényi Ferenc és Rhédey Zsuzsanna Wesselényi Kata szülei voltak. Lázár János (1703–1772) a 18. századi Erdély politikai életének jelentős figurája, irodalomtörténetünk által számon tartott költő.

a galéria mellvédjére) rögzítve,⁵ északról dél felé haladva Teleki Sámuel ifjúkori portréja után Festetics György, Széchényi Ferenc és Brukenthal Sámuel, a keleti oldalon pedig, szintén dél felé haladva iktári Bethlen Zsuzsanna, Bethlen Gábor, Hunyadi Mátyás és Savoyai Jenő arcképe volt látható. A galéria nyugati oldalán, a folyosóról nyíló emeleti bejárat fölött a koronaőr Teleki József, a keleti oldalon, a fegyveres szoba galériára vezető ajtaja fölött Batthyány Ignác püspök portréja függött. Végül a galéria alatt, a csarnok északi végében nyíló ablak két oldalán Luther Márton és Melanchton Fülöp képét tartotta számon a könyvtáros.

A könyvtárat Kazinczy Ferenc 1816-ban látogatta meg. Az erdélyi útja benyomásait rögzítő *Erdélyi levelek* kéziratát, benne a Tékára vonatkozó V. levél szövegét 1816–1831 között többször frissítette,⁶ a pontos információk beszerzése érdekében hosszas levelezésekbe bocsátkozott.⁷ Terjedelmi okokból itt nem áll módunkban teljes egészében kiaknázni az *Erdélyi levelek* szövegváltozatainak információgazdagságát a Teleki Téka vonatkozásában. Ki kell azonban emelnünk, hogy Döbrentei Gábor 1817 novemberében Kazinczy kérésére készített pontos leírást a Téka portréiról. Ez szinte mindenben egybevág Kelemen Márton kilenc évvel későbbi jegyzékével, bizonyítva, hogy a portrék már ekkor a későbbi rend szerint sorakoztak a termekben.⁸ Fontos az is, hogy Kazinczy nyilatkozik először a festményekről a műkritikus szemével: teljes bekezdésben áradozik az egész alakos Teleki-portré hitelességéről, festőjét is azonosítva Johann Tusch személyében;⁹ elismerően vélekedik Wesselényi Ferenc palatinus potréjáról;¹⁰ Teleki József képét összeveti annak Kreuzinger-féle portréjával, a Batthyány-kép mesterét pedig Franz Anton Bergmannban véli felfedezni.¹¹

A portrégaléria kialakulása

Származásukat tekintve az előtér és a könyvtárterem portréanyagában három fő csoport különíthető el. Első a korábban is a kancellár tulajdonában lévő képeké. Sáromberki otthonának leltárában egy Savoyai Jenő- és egy Apafi Mihály-arckép már 1782-ben felbukkan.¹² 1787 után Bethlen Gábor és Teleki Mihály Nagyváradról Sáromberkére küldött portréja is a kastélyban talál-

⁵ CLAUSER 1940. i. m. 13.

⁶ A megjelent szövegváltozatok a következők: a Kaziczy által 1817 februárjában Telekihez pontosítás végett elküldött kézirat (közli: DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*. Bukarest, Kriterion, 1976. 189–195), a Tudományos Gyűjteményben megjelent 1817-es (KAZINCZY Ferenc: Erdélyi Cancellárius Gróf Teleki Sámuel Excell. Bibliothecája Maros-Vásárhelytől. *Tudományos Gyűjtemény*, 7. 1817. 3–8), az Abafi Lajos által közzétett 1824-es (KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. Szerk. ABAFI Lajos. Budapest, 1880. 102–111), a Toldy Ferenc által 1839-ben kiadott 1827-es (*Kazinczy Ferencz eredeti munkái*. Második kötet. *Utazások*. A M.T.T. megbízásából összeszedék: BAJZA és SCHEDEL. Buda, 1839. 202–207), valamint a *Felsőmagyarországi Minervában* napvilágot látott 1831-es (KAZINCZY Ferenc: Erdélyi levelek III. *Felső Magyar-Országi Minerva*. 7. 1831. 570–576) változat. Abafi 1880-as kiadása a többi változatra is tekintettel van.

⁷ *Kazinczy Ferencz levelezése*. XV. kötet. Szerk. VÁCZY János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905. 62, 364, 418, 469, 577.

⁸ Eltérés a két leírás között mindössze annyiban mutatkozik, hogy 1817-ben az előtérből még hiányzik Attila, a terem galériáján ellenben ott van Morsinai Erzsébetnek az összes többi leírásból hiányzó portréja. Döbrentei Gábor Kazinczy Ferenchez. Marosvásárhely, 1817. november 29. Közli: VÁCZY 1905. i. m. 364.

⁹ Az adat már a legkorábbi szövegváltozatban megjelenik (DEÉ NAGY 1976. i. m. 192), az információt a kancellártól szerezte. Kazinczy Ferenc Wesselényi Miklóshoz. 1816. november 10. In: VÁCZY 1905. i. m. 480.

¹⁰ KAZINCZY 1880. i. m. 104.

¹¹ KAZINCZY 1831. i. m. 572.

¹² Az Apafi-portré 1782-ben még ott van a kastély veres bástyájában, de a további leltárak már nem említik. *A Sáromberki házakban lévő Mobiliákknak Inventáriuma*. 1782. július 4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Sámuel osztály (P 661), 13. cs. 1782. 1–2 (a továbbiakban MNL OL, P 661).

ható (velük együtt érkezett Nagyváradról Sáromberkére a kancellár, felesége, valamint gyermekeik, Domokos és Mária képe).¹³ A váradi festmények 1796 augusztusáig jól nyomon követhetően a kastélyban voltak,¹⁴ az 1796 novemberében készített leltár azonban már a marosvásárhelyi házban vette számba őket, hangsúlyozva sáromberki eredetüket.¹⁵ Az 1794-es összeírás-töredék Rhédeyné képeitől világosan elkülönítve Teleki László és Teleki Sámuel portróját, valamint egy *Cyrusnak győzedelme Cresuson* című alkotást tartott számon a marosvásárhelyi házban.¹⁶ Teleki László „megromladozott” képét 1796-ban az alsó vasas boltban találták, Rhédeyné fiatalkori arcképe társaságában; az 1797-es leltárból mindkettő kimaradt (a bolt számbavételével együtt). A kancellárnak és feleségének később a könyvtárban lévő képe bizonyára az itt felbukkanó portrék közül került ki.

A második csoportot a Rhédey Zsigmondné Wesselényi Katától a Teleki Téka későbbi otthonául szolgáló marosvásárhelyi házzal együtt örökölt festmények képezik. Rhédeyné marosvásárhelyi otthonában már a hetvenes évek végén tekintélyes mennyiségű „kép” található, melyek a házzal együtt Teleki Sámuelre és feleségére szálltak. Két 1794-es leltárban tíz darab, kimondottan az özvegy tulajdonából származó portrét vettek számba: Mária Terézia és II. József mellett Wesselényi Ferenc palatinus, Wesselényi Ferenc és felesége, Rhédey Zsuzsanna, Rhédey Zsigmondné és fia, Rhédey Ferenc, Lázár János, valamint a kancellár gyermekei, Domokos és Mária portróját;¹⁷ a továbbiakban Rhédeyné portréi a Sáromberkéről érkezettek társaságában szerepelnek az 1796-os és az 1797-es leltárakban.¹⁸ A fentieket Döbrentei és Kelemen leírásával egybevetve egyértelmű, hogy a Rhédeynétől örökölt képek a könyvtáracsarnok *előterébe* helyezett együttes magvát képezték.

A harmadik, legjelentősebb csoportba a kifejezetten a portrégaléria számára rendelt-szerzett festményeket soroljuk. Teleki 1802-ben, a könyvtár befejezésének közeledtével levélben kérte fel Széchényi Ferencet és Festetics Györgyöt arcmásuk elkészíttetésére, hogy az a könyvtárban „azon jeles személyeknek, kik a’ Haza késő maradéka ditső emlékezetére is érdemesek, sorában függjön”.¹⁹ 1803-ban szerezte meg a gyűjtemény számára az ekkor már halott Brukenthal Sámuel Franz Anton Bergmann által 1776-ban festett portróját.²⁰ Mátyás király arcképét 1805-ben másoltatta a strassburgi Schöpflin-könyvtárban őrzött eredetiről, Jeremias Jakob Oberlin közben-

¹³ Anno 1787. Die 12^a Febr. Kapitány Bagosy Úrtól Kolosvár felé Sáromberkére küldött bé pecsételt Ferschlagban... MNL OL, P 661, 16. cs. 1787. 80.

¹⁴ Az Apafi-portré kivételével. *Sáromberki Házi Mobiliáknak Specificatioja*. 1787. április–május. MNL OL, P 661, 16. cs. 1787. 2–7. – *A Sáromberki Házi Mobiliák revideáltatván találtattak e’ szerint...* 1791. április. MNL OL, P 661, 18. cs. 1791. 1–7. – *Marosvásárhelyen és Sáromberkén találtattott némely mobiliák Specificatioja*. 1794. április. MNL OL, P 661, 20. cs. 1794. 94–97. – *A Nagy Méltóságú Római Szentbirodalmi Groff és Udvari Cancellarius Széki Teleki Sámuel Úr ő Excellentiája Sáromberki Udvarában Inventáltattak Mobiliák Nagy István Számtartó Szám Adása alá...* 1796. augusztus 25. MNL OL, P 661, 22. cs. 1796. 83–102.

¹⁵ *1796^é Esztendőben November és December Holnapokban...* MNL OL, P 661, 22. cs. 1796. 2–10.

¹⁶ *Marosvásárhelyre Sezenből hozott portékák specificatioja*. 1794. április. MNL OL, P 661, 20. cs. 1794. 1–2.

¹⁷ ORBÁN János: „Mert Könyvet lehetne arról írni sokat ... tsak a’ míg épített öly’ fényes Házakat” – Wesselényi Kata marosvásárhelyi házáról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új folyam, VI–VII. (2011–2012). Előkészületben.

¹⁸ *Marosvásárhelyre Sezenből hozott portékák specificatioja*. 1794. április. MNL OL, P 661, 20. cs. 1794. 1–2. – *Marosvásárhelyen és Sáromberkén találtattott némely mobiliák Specificatioja*. 1794. április. MNL OL, P 661, 20. cs. 1794. 94–97. – *1796^é Esztendőben November és December Holnapokban...* MNL OL, P 661, 22. cs. 1796. 2–10. – *Anno 1797. diebus 8^{bitis} Néhai Méltóságos Gróf Teleki Sámuelné...* halála után a Marosvásárhelyi Háznál inventáltattott... MNL OL, P 661, 22. cs. 1797. 338–344.

¹⁹ GULYÁS Károly: Benkő József, gr. Széchényi Ferencz, gr. Festetics György, Aranka György levelei gr. Teleki Sámuelhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 20. 1910. 214–223.

²⁰ Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közl.: DEÉ NAGY 1976. i. m. 120–121.

járásával (a Tacitus-corvina vásárlásával egyszerre).²¹ Saját kutatásaink szerint a 18. században hiteles Mátyás-portrénak tartott, ún. bécsújhelyi típusú arckép²² másolatát Strassburgban Gottfried Christian Enslen festő (1757–1818)²³ készítette.²⁴ Kifejezetten a terem számára festette a bécsi Johann Tusch is a kancellárt a Szent István-rend nagykereszteseinek díszöltözetében megjelenítő, egész alakos portrét, erre a kitüntetés elnyerése (1808) táján kerülhetett sor.

Felmerül a kérdés, hogy az eltérő eredetű képekből mikor válogatták össze a Döbrentei és Kelemen leírásából körvonalazódó végleges gyűjteményt. A jelek szerint elhúzódozó folyamatról van szó, mely a könyvtárnyitás után kezdődött és valamikor az 1810-es évek derekán teljesedett ki. Molnár Ádám asztalos 1808 táján keletkezett munkajegyzékében bukkan fel tételként a kancellár és Teleki József portréjának belső ráma való felszegezése, külső ráma készítése Luther és Melanchton számára, valamint a „Thécabeli képek felrakása” – a terem berendezésének egyik hulláma tehát a jelek szerint ekkoriban zajlott le, bizonyára az egész alakos portré felhelyezésével egyszerre.²⁵ Az 1815 nyarán a Bécsben élő Teleki Sámuel és fia, Ferenc között zajló levélváltás azt sejteti, hogy ez idő tájt a portrékat is érintő, nagyobb arányú átrendezés zajlott a könyvtárban. Ekkor merült fel az egész alakos portré fölé Bécsben készített, aranyozott istenszem elhelyezésének problémája, majd szeptember 22-én a kancellár fiának a képek elhelyezésére vonatkozó javaslatait hagyta helyben.²⁶ Később, 1816–1817-ben, közvetlenül Kazinczy látogatása után függeszthették ki Festetics, Széchényi és Mátyás király portróját; Döbrentei 1817. novemberi beszámolójában a gyűjtemény (a később az előtérben felbukkanó Attila királyt leszámítva) a Kelemen Márton által rögzített végleges állapotában volt.

„...Erdély Országban, vagy pedig Magyar Országban a' köz haszonra valamit fundáltak”

A portrék egy helyre kerülésében, mint láttuk, nagy szerepet játszott a véletlen: egy részük családi örökség volt, más részük az elhalálozott Rhédeyné ingóságaival együtt maradt a marosvásár-

²¹ F. CSANAK Dóra: Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvínát? In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. SIPOS Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 99–106.

²² SZENTESI Edit: Mátyás király bécsújhelyi típusú arcképeiről. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter et al. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 217–219.

²³ Az Oberlin-levelezés mellől a Teleki-levéltár év nélküli iratai közé sodródott, jelentéktelennek tűnő parányi átvételi elismervényt „Enslen Maler” szignálta (lásd MNL OL, P 661, 37. cs. 449; tulajdonképpen keltezve van, de a francia forradalmi naptár szerint: XIII. Ventose 22. – 1805. március 13.). Úgy véljük, a festő Gottfried Christian Enslen (1757–1818) azonos, aki testvérével, Johann Carl Enslenel együtt az 1780-as évek elején költözött Strassburgba. Itt 1784-ben ember és állat formájú, festett hőlégballonokat készítettek, melyekkel aztán bejárták Európát. Ezt követően Gottfried visszaköltözött Strassburgba, ahol 1791–1813 között rajztanárként, restaurátorként, portréfestőként működött – ennek alapján azonosítjuk a Mátyás-portré „Enslen Maler”-ével. Lásd *Allgemeines Lexikon Der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. X. Hrsg. Ulrich THIEME. Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1914. 567–568. – *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. 34. München–Leipzig, K. G. Saur, 2002. 171–172.

²⁴ A helyzetet és a ma meglévő Mátyás-portré(k) attribúcióját bonyolítja, hogy 1805. április 29-én kelt számlája szerint ez idő tájt Johann Tusch is készített 27 rajnai forintért egy Mátyás-portrémásolatot Telekinek (*Quittung*. Bécs, 1805. április 29. MNL OL, P 661, 27. cs. 1805. 5). Csanak Dóra szerint május 1-jén a Strassburgból érkező másolat még nem volt Teleki kezében, kérdéses tehát, hogy Tusch ezt másolta-e. Vö. CSANAK 1996. i. m. 103.

²⁵ Molnár Ádám munkáinak specificatioja. Fizetve: 1808 április 12. Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Teleki személyi levéltár, 726.

²⁶ Teleki Sámuel levelei Teleki Ferenchez. Bécs, 1815. június 30. – Bécs, 1815. augusztus 25. – Bécs, 1815. szeptember 22. – Bécs, 1815. november 10. Kolozsvári Állami Levéltár, Teleki család sáromberki levéltára, 895. cs. 15, 18, 19, 20.

helyi házban. Későbbi csoportosításuk és szétválogatásuk azonban már korántsem tűnik esetlegesnek. A könyvtár nagytermében elhelyezett galéria koncepcióját a Széchényi Ferenc- és a Festetics György-portré megrendelésének tudatossága sejteti: a korban mindketten a Telekiéhez hasonló könyvtáralapítási törekvések emblemikus képviselői voltak. Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek a Batthyaneumot megteremtő Batthyány Ignác, valamint a tekintélyes erdélyi könyvgyűjteményeket létrehozó Brukenthal Sámuel és Teleki József portréjának beszerzése sem. Bethlen Gábor, valamint a Bibliotheca Corvinianát alapító Hunyadi Mátyás történelmi távlatban kifejtett könyvgyűjtő tevékenysége révén kerülhetett be a válogatásba: már Buzási Enikő felhívja a figyelmet arra, hogy a *Magyar Athénást* 1766-ban a fiatal Teleki Sámuelnek (is) dedikáló Bod Péter ajánlása szövegében kiemelten méltatta a két uralkodó könyvszeretét; harminc év múlva, könyvtárkatalógusa első kötetének bevezetőjében maga Teleki hangsúlyozza ugyanezt róluk.²⁷ Nyilván Savoyai Jenő sem csupán hadvezérként vívta ki az alapító tiszteletét: Teleki naplójából tudjuk, hogy a hercegnek a bécsi császári könyvtárban őrzött gyűjteménye 1759-ben egyik legkorábbi nyugat-európai könyvtárélménye volt.²⁸ Bethlen Zsuzsanna 1200 kötetet számláló magyar gyűjteménye (a legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár) megteremtőjeként is kiérdemelte férje oldalán helyét a galériában.²⁹ Az ábrázoltak tehát mindannyian tekintélyes könyvgyűjtemények létrehozói – az arcképek együttesen állítanak emléket a könyvek iránti tiszteletnek és a felvilágosodás tudásba vetett hitének, a mögöttes jelentéstartalmat pedig maga a „kiállítótér” hordozza. Az egyetlen ősgalériába kívánczó kivétel – Teleki Mihály – a Teleki család felemelkedését megalapozó nagyapa iránti tisztelet révén kapott helyet a társaságban. (Luther és Melancthon galéria alatti portréjának jelenlétét Teleki elkötelezett protestáns volta magyarázza, ez a két kép azonban vizuálisan nem képezte részét a központi csarnok gyűréjében a pillérekre függesztett együttesnek.)

Hangsúlyoznunk kell, hogy a forrásokban mindennek ellenére nincs egyértelmű utalás arra, hogy Teleki szeme előtt valamiféle „könyvtáralapítók arcképcsarnoka” lebegett volna a gyűjtemény elrendezésekor, de a fentiek ismeretében nehéz bizonyos fokú tudatosság hiányát feltételeznünk. Az idevágó gyér forrásanyag szóhasználata inkább a *közérdek szolgálatát* említi a portrégaléria személyiségeinek közös vonásaként (nyilvános könyvtár jellegéből eredően a Teleki Téka is az alapító közhasznú törekvéseinek testet öltése). Kiemeli ezt Teleki Sámuel Széchényivel és Festeticssel való levélváltása a portrék megrendelésekor, de így élt ez a kortársak tudatában is: Kelemen Márton megfogalmazásában a teremben olyan emberek képei láthatók, akik „Erdély Országban, vagy pedig Magyar Országban a’ köz haszonra valamit fundáltak” (könyvtárakat – tehetnének hozzá);³⁰ „tudományok pártfogása által megszentelt nevek” – vélekedik róluk Kazinczy.³¹

A programszerű portrégyűjtés már távolról sem ismeretlen jelenség a 18. század utolsó harmadában magyar nyelvterületen sem. A Telekikkel egyébként rokonságban is álló Ráday Gedeon péceli képtárban a magyar tudósok arcképcsarnokának szánt (*Icones eruditorum Hungarorum*), de a magyar kiválóságok gyűjteményévé terebélyesedő népes együttes Szent Istvántól a 18. századig terjedt, a kortársak pedig érezhetően megkülönböztetett figyelemnek örvendtek ben-

²⁷ BUZÁSI ENIKŐ: A barátság-motívum térhódítása a 18. századi magyar portréfestésben. *Művészettörténeti Értesítő*, 33. 1984. 232.

²⁸ BIÁS ISTVÁN: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*. Marosvásárhely, 1908. 8.

²⁹ DEÉ NAGY ANIKÓ: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 202–207.

³⁰ CLAUSER 1940. i. m. 13.

³¹ KAZINCZY 1839. i. m. 203.

ne.³² A Téka esetében azonban nincs szó esztétikai indíttatású, szervezett műgyűjtésről, a kancellárt elsősorban a terem ékesítésének szándéka vezérelte.

Közelebbi-távolabbi párhuzamokban nem szűkölködik a magyar művészettörténet, de a kortárs könyvtárakban a Teleki Téka könyvgyűjtőitől eltérően inkább a tudósportrék jellemzőek. Széchényi Ferenc a Téka megnyitásával egy időben, 1802-ben ajánlotta fel könyvtárát a nemzet számára, könyvei 1803-ban az egykori pesti pálos kolostor könyvtártermében nyertek elhelyezést. Ez év tavaszán készítette el a milánói Pietro Rivettivel a terem mennyezetfestményét, melynek közepére a két angyal által tartott magyar címer, peremére a magyar országrészeket jelképező címerek és a tudományágakra vonatkozó szimbólumok kerültek. Körben, a szekrény sorok felett azonban 30 festett medaillonban *magyar tudósok* arcképcsarnoka kapott volna helyet, többségükben a közelmúlt, a 18. század jeles tudósait jelenítve meg. A portrék ugyan nem készültek el, az ábrázolni szándékozott személyek kilétét azonban az elkészült medaillonok feliratai alapján ismerjük.³³ Széchényi ikonográfiai programja igen jelentős számunkra, mert az egy, a Teleki Sámueléhez mindenben hasonló (azonos indíttatású, azonos közegből eredő) egykorú kezdeményezés képzőművészeti keretét adta volna. Tudósportrék egyébként a 18. századi egyházi könyvtárak termeiben is sűrűn előfordultak: az illető tudományt művelő jeles szerzők portréja került az egyes polcok fölé már a pozsonyi jezsuita kollégium 1628–1635 között épült könyvtárában is,³⁴ Patachich Ádám kalocsai könyvtárában polcai felett antik és kortárs szerzőket festett meg Maulbertsch,³⁵ az egri líceum könyvtárában 24 fa reliefbúsztje között az evangélisták és szentek társaságában szintén találunk tudósokat (köztükük három magyar személyiség, Werbőczy, Pázmány és Istvánffy Miklós tűnik fel).³⁶ A gyulafehérvári Batthyaneum-könyvtár csillagvizsgálójának asztronómusokat megjelenítő ikonográfiai programja is ebbe a vonulatba kapcsolható.³⁷

Teleki Sámuel és Széchényi Ferenc „válogatását” eltérő koncepciójuk ellenére összeköti két, újszerűnek tekinthető vonás: hangsúlyosan hazai, magyar jellegű, valamint a jelen és a közelmúlt kiválóságainak együttes megjelenítése. Teleki könyvtárában a távolabbi múltat a szellemi ősökre való utalásként Bethlen Gábor és Mátyás király idézi, de gyűjteményébe zömmel kortárs szellemi rokonait emelte be. Évtizedek múlva, az 1820-as évek végén, már egy új korszakban készült el a pannonhalmi apátság nagy könyvtártermének ikonográfiai programja. A bécsi Josef Klieber a mennyezet két hosszanti oldala mentén medaillonokban Baróti Szabó Dávid, Zrínyi Miklós, Könyves Kálmán, Pázmány Péter, Gvadányi József, Werbőczy István, Hunyadi János, Mátyás király, Vitéz János és Révai Miklós portréját festette meg.³⁸ Itt is nyilvánvaló az arcképcsarnok nemzeti jellege és a közelmúlt jeles tudósainak beemelése a programba – a felvilágosodás korában körvonalazódó szemléletmód reformkori kiteljesedésének és az egyházi könyvtár miliójéhez való igazodásának vagyunk tehát itt tanúi.

³² ZSINDELY Endre: A péceli Ráday-kastély. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 253–276; KOÓS Judith: *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a XVIII. században*. Aszód, Petőfi Múzeum, 1994. 49–69, 132–144.

³³ FARBAKY Péter: Pálos könyvtár vagy nemzeti könyvtár? *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, 1991. 237–247.

³⁴ FARBAKY 1991. i. m. 240.

³⁵ JERNYEI KISS János: Patachich Ádám és a kalocsai érseki rezidencia. In: *Patachich Ádám érsek emléke*. Szerk. LAKATOS Adél. Kalocsa, 2005. 67–70.

³⁶ VÖR Pál: *Heves megye műemlékei*. II. Budapest, Akadémiai, 1972. 468–469. – JÁVOR Anna: A tridenti zsinat. Johann Luckas Kracker és Joseph Zach freskója az Egri Liceumban. *Művészettörténeti Értesítő*, 42. 1993. 160.

³⁷ KOVÁCS András: Program és műalkotás a 18. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN János. Marosvásárhely–Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Maros Megyei Múzeum, 2011. 118–136.

³⁸ SISA József: A könyvtár és a torony építése. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve*. II. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. 148.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a nagyteremben elhelyezett portrégyűjtemény több vonatkozásban is jól beilleszthető a magyar könyvtár-ikonográfiai hagyományba: amikor az alapító a tulajdonában lévő, örökölt vagy épp a könyvtár számára szerzett festményekből összeválogatta szellemi rokonainak panteonját, Ráday Gedeonhoz vagy Széchényi Ferenchez hasonlóan *hazai* (erdélyi vagy magyarországi) kiválóságok, ezen belül is elsősorban a *kortársak* megjelenítését tartotta fontosnak. Sajátos vonás, hogy többségük *könyvtár-alapítási törekvései* révén érdemelhette ki helyét a galériában – nehéz ugyanis a tudatosság hiányát feltételeznünk amögött, hogy csaknem mindannyian szoros kapcsolatban álltak a könyves kultúrával, ugyanakkor a társaságban teljes létszámban helyet kaptak a Telekiéhez hasonló kortárs erdélyi és magyarországi könyvtár-alapítási törekvések emblematikus képviselői (Batthyány, Brukenthal, Széchényi, Festetics). A csarnokot a kancellár impozáns egész alakos portréja uralta, a közművelődés előmozdítása érdekében anyagi erőforrásai maximális mozgósítására hajlandó, felvilágosult főúr kulcsszerepét hangsúlyozva az alapítás folyamatában.

Az impozáns csarnok szűk előterében elhelyezett nyolc portré összeválogatásában kevésbé érvényesült tervszerűség – szinte kizárólag a marosvásárhelyi házzal együtt Wesselényi Katától örökölt, az ő otthonában kialakult gyűjtemény darabjai kerültek ide. Itt az ősgaléria elemei és Teleki fiatalkorának kedves személyei (Attila később idekerült képe, Wesselényi Ferenc

1. kép. A Teleki Téka az 1940-es évek első felében

nádor mellett Wesselényi Kata és szülei portréja, Teleki László) jól megfértek a közelebbi és távolabbi erdélyi múlt kiválóságaival (Apafi Mihály fejedelem, gróf Lázár János erdélyi politikus és költő). Wesselényi Ferenc nádor 1655-ben³⁹ készült arcképe, amint láttuk, Kazinczy tetszését is elnyerte, Wiedemann közismert metszetével ellentétben ezt tartotta hiteles portrénak.⁴⁰

³⁹ A mára eltűnt festmény 1655-ös datálása Orbán Balázs kijelentésére alapozható. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. IV. Pest, Ráth Mór kiadása, 1870. 143.

⁴⁰ KAZINCZY 1880. i. m. 104.

Kazinczy fejében egyébként megfordult a gyűjtemény erdélyi kiválóságok arcképcsarnokává való fejlesztésének lehetősége is.⁴¹

A gyűjtemény utóélete

A nagyterem arcképcsarnokának egységes jellege az intézményt kezelő utódokban, úgy tűnik, nem nagyon tudatosult. A 19. század derekára a termet családi portrékkal zsúfolták tele (6. kép).⁴² Rövidesen elkezdődött a festmények

3. kép. Gottfried Christian Enslin (?): Mátyás király

szétszóródása is: a II. világháború előtti években Biró József kiváló minőségű Széchényi Ferenc-portrét látott a sáromberki kastélyban, ugyanitt készült fényképfelvételen azonosítható egy, a századelőn még a Tékában lévő Bethlen Zsuzsanna-arckép,⁴³ nagy valószínűséggel mindkettő a portrégaléria darabjai közül való.

2. kép. Johann Tusch: Teleki Sámuel

4. kép. Franz Anton Bergmann: Brukenthal Sámuel

⁴¹ KAZINCZY 1839. i. m. 204.

⁴² Az állapotok már Orbán Balázs ottjártakor hasonlóak voltak. ORBÁN 1870. i. m. 143.

⁴³ BIRÓ József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, é. n. [1943] 97–98.

Az 1940–1944 között készült számos fényképfelvétel tanúsága szerint az utólag odakerült családi portrékat ekkorra eltávolították a Téka galériájának északi mellvédjéről, ebben az intézmény életében bekövetkezett jogi státusváltásnak is szerepe lehetett. Helyüket Mária Terézia és II. József vette át (1. kép). A gyűjtemény szétzilálása a II. világháború után folytatódott: 1961-ben a tartományi néptanács rendelete nyomán tíz festmény került

5. kép. Teleki József

6. kép. A Teleki Téka a 20. század elején.
Haranghy György felvétele

a Teleki Téka műtárgyai közül a helyi Művészeti Múzeum állományába, java részük azonosítatlan – több közülük könnyen lehetett a portrégaléria része, a név szerint azonosított Attila biztosan.⁴⁴ Napjainkban mindenesetre egyetlen olyan kép sincs a múzeum raktárában, mely a hajdani gyűjtemény valamely darabjával lenne azonosítható.⁴⁵ A 21. század elején a Teleki Téka a hajdani portrégyűjtemény nyolc darabját őrzi: Teleki Sámuel Johann Tusch-féle egész alakos (2. kép),⁴⁶ továbbá Johann Michael Millitz által 1766-ban festett fiatalkori portréját,⁴⁷ valamint Teleki Mihály, Bethlen Gábor, Mátyás király (3. kép), Brukenthal Sámuel (4. kép),⁴⁸ Teleki József (5. kép) és Batthyány Ignác arcását.⁴⁹

⁴⁴ Átvételi jegyzőkönyv. 1961. december 20. A Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár Levéltára, 206/1961.

⁴⁵ Ott van viszont Mária Terézia és II. József 1940 után a könyvtárarcnak északi falán látható portréja. Ezek bizonyára Teleki Sámuel lakosztályából származnak.

⁴⁶ Az itt közölt portré-reprodukciónak Feketics Erikának és Kiss Lórándnak köszönöm.

⁴⁷ A vászon hátlapján, a jobb felső sarokban lévő felirat felső sorát a ráma eltakarja: „[...] S. C. M. Camerarius / Ao. Aet. 26” Középen: „M. Millitz pinxit 1766 / in Wien.”

⁴⁸ A szignó a vászon hátlapján olvasható: „Frantz Anton Bergm[ann] / Cibinio pinxit / 1776.”

⁴⁹ A nagyteremben őrzik még a Mátyás-portré ismeretlen körülmények között keletkezett másolatát, valamint egy idősödő főúr azonosítatlan portréját a 18. század utolsó harmadából.